

Om een overzicht te geven van de ontwikkeling van de benadering van Nagy en om een aantal belangrijke punten naar voren te brengen, hebben wij een vraaggesprek met hem gehouden. Dit gesprek vond plaats tijdens een recent werkbezoek aan Europa.

U bent in Hongarije geboren en in 1950 naar Amerika gegaan. Denkt u dat uw persoonlijk leven uw visie op het leven en op therapie heeft beïnvloed?

Waarschijnlijk zijn beide gebeurtenissen belangrijk voor me geweest. Persoonlijk denk ik dat de voornaamste invloed was dat ik al vóór de tijd van mijn medische studie een zeer diepe belangstelling had om psychotici te willen helpen. Deze mensen die leed hadden dat in mijn ogen onrechtvaardig was deden een groot appel op mij. Het was het mysterie dat de medische wetenschap en de psychologie niet hebben opgelost; hierin lag voor mij een uitdaging. Daarom ging ik medicijnen studeren om daarna een psychiatrische opleiding te volgen. Dit was voor mij het begin.

Daarbij kwam dat ik opgegroeid ben in een samenleving die gekenmerkt werd door de nauwe banden die er bestaan in de traditionele grootfamilies. Toch was er in dit patroon al een begin van de verandering naar de huidige verstedelijkte samenlevingsstructuur. Als jong psychiater was ik geïnteresseerd in de psychotherapie van psychose, voornamelijk vanuit de wens om door de mogelijkheden van onderzoek inzicht te verkrijgen in het ontstaan van psychose. In een vroeg stadium van mijn werk, toen ik in 1945 en 1946 aan de universiteit van Boedapest psychiatrie studeerde, werd ik beïnvloed door het denken van Kalman Gyarfás dat sterk georiënteerd was op de relaties tussen mensen. Gyarfás is nooit gezinstherapeut geworden, maar hij was een zeer sensitieve therapeut die altijd in termen van relaties dacht. Hij woonde in Chicago vanaf 1947 en daar werkte ik onder zijn leiding in het Staatspsychiatrisch Instituut van Illinois. Voor Virginia Satir is Gyarfás ook een mentor geweest.

In uw denken over de betekenis van de existentiële menselijke relaties verwijst u naar de filosofie van Martin Buber over de dialoog. In hoeverre heeft Buber uw visie op menselijke relaties en therapie beïnvloed?

Hoewel ik altijd belangstelling heb gehad voor het existentiële gezichtspunt ten aanzien van menselijke relaties en therapie, kwam de grootste invloed uit de werken van Martin Buber voor mij toch pas midden in de jaren vijftig.

Ik beschouw het werk van Buber als iets dat onze tijd ver vooruit is. Hij begeeft zich op een gebied waar nog geen echte taal voor be-

staat. Toen ik zijn *Ich und Du* las, onderging ik het merkwaardige gevoel dat het voor het begrijpen van zijn taal een vereiste is de taal los te laten om hem te kunnen volgen.

Zijn belangrijkste bijdrage is het begrip van de dialoog dat het fundament vormt van alle menselijke relaties en ook van het therapeutisch concept van mijn benadering. Zijn concept van de werkelijke dialoog beschrijft de relatie als onmisbaar voor het individuele zelf. De dialoog waarbij de persoon niet als individu betrokken is, verliest zijn dynamisch karakter. Ik geloof dat succes in therapie uiteindelijk afhangt van het opwekken en in gang zetten van een werkelijke dialoog. De mogelijkheid van een werkelijke dialoog tussen mensen en hun nabije relaties. Ik ben meer beïnvloed door Buber dan door enige andere denker. Mijn benadering gaat verder dan die van Buber in de wijze waarop ik intergenerationele relaties in het kader van de dialoog beschouw. De intergenerationele relatie komt bij hem niet expliciet voor.

Daarbij komt dat één van de voornaamste concepten van mijn benadering, 'het verwerven van gerechtigde aanspraken in de relatie' (*entitlement*) noodzakelijk een dialectisch karakter heeft. Het beschrijft het proces van het ontvangen door te geven, door werkelijk zorg te dragen voor de ander. De winst van het persoonlijk vrij worden door het aangaan van relaties is een unieke keuze, die nauw in verband staat met wat Buber beschrijft als een werkelijke dialoog.

U beschouwt uw benadering als een integratie van individuele psychoanalytische aspecten die door Freud werden ontwikkeld en de inzichten die vanuit de systeemtheorie over groepen en gezinnen zijn ontstaan. Kunt u dat toelichten?

Tot de verschillende bronnen waaruit ik voor mijn ontwikkeling als therapeut heb geput, behoren natuurlijk het psychodynamisch denk-kader van Freud en de vele varianten op dit kader. Hieronder neemt de object-relatie theorie van Ronald Fairbairn een belangrijke plaats in, evenals het werk van de grote therapeuten van schizofrenie in de jaren vijftig. Ook heb ik persoonlijk contact gehad met veel van de vooraanstaande therapeuten op het gebied van schizofrenie die voornamelijk verbonden waren aan het Chestnut Lodge Sanatorium in Rockville, Maryland.

Ik ben ook één van degenen geweest die aan het eind van de jaren vijftig de gezinstherapie ontwikkeld hebben en die eerst dachten in systeemtheoretische termen. Ofschoon ik nooit volledig ben opgeleid tot psychoanalyticus, heb ik de gehele literatuur grondig bestudeerd. Mijn werk aan het Eastern Pennsylvania Psychiatric Institute begon in 1957 met een onderzoeks- en opnameafdeling voor de therapie voor psychosen.

Mijn staf en ook ikzelf deden in het begin alleen intensieve individuele therapie. In 1958 introduceerde ik in alle gevallen gezinstherapie omdat ik ervan overtuigd raakte dat het een minder kostbare en een meer effectieve methode van behandelen is. De beslissing om gezinstherapie toe te passen voor alle gevallen die in de kliniek onder mijn verantwoording kwamen, werd genomen op grond van een complex van ervaringen en van in de loop van de tijd gegroeide overtuigingen.

Eén daarvan is ontstaan door invloed van het werk van Kalman Gyarfás. Een andere kwam voort uit mijn interesse om de object-relatie theorie van Fairbairn toe te passen in een vorm van relationele therapie. Fairbairn was een Schotse psychoanalyticus, die de psychodynamische theorie meer heeft beschreven in het kader van relaties dan van het driftleven. Naar aanleiding van een bezoek van Maxwell Jones uit Londen werd ik gestimuleerd om therapeutische gemeenschapsbijeenkomsten te introduceren waarbij ook wekelijkse zittingen waren met de familieleden van de patiënten.

Deze invloeden samen leidden tot de overtuiging dat werken met relaties de basis zou moeten vormen voor een effectieve therapeutische opzet. Ik legde contact met enkele andere gezinstherapeuten van het eerste uur, voornamelijk met Nathan Ackerman, Murray Bowen, Lyman Wynne en later met Carl Whitaker. Wij deelden als vroege gezinstherapeuten ons enthousiasme over het feit dat de vermoedens van de systeemtheorie verschijnselen schenen te kunnen verklaren die verder reikten dan het niveau van de individuele psychologie, die tot dan de enige basis vormde van psychotherapeutisch begrijpen.

Wanneer ik nu vanuit mijn huidige visie terugkijk, dan is waarschijnlijk de grootste vernieuwing van de gezinstherapie niet de introductie van de systeemtheorie als het nieuwe verklaringsmodel geweest, maar wel de nieuwe ethiek die werd ingevoerd bij het aangaan van een therapeutisch contract, dat impliciet is wanneer het gezin als geheel wordt beschouwd en gezien.

Het merendeel van de eerste gezinstherapeuten zocht een meer effectieve werkwijze te ontwikkelen om psychotici te behandelen. Om deze reden werden door de vroege pioniers de gezinnen bij de meeste behandelingen betrokken. Wanneer men besluit met het gezin te werken, wordt er in wezen een ander ethisch contract opgesteld dan bij een analyse van het systeem of van een causale determinatie. De humane verantwoordelijkheid voor allen die bij de therapie betrokken zijn maakt de therapeut tot een humanist, die zich daardoor op een hechtere ethische en zelfs vastere legale basis bevindt in de therapie. In wezen heeft de klassieke individuele therapie een impliciet contract

met andere personen dan alleen met de patiënt, omdat de therapie ook andere levens beïnvloedt dan alleen dat van de patiënt.

Van de gezinstherapeuten ben ik één van diegenen geweest die het belangrijk vonden het perspectief van de realiteit vast te houden dat het individu zelf ook een systeemniveau is. Het ik is een totaliteit, een existentiële en een psychologische eenheid en dat kan nooit uit het oog verloren worden. Relaties bestaan ook uit meervoudige individuele velden. Er is dus een enkelvoudig individueel perspectief, er is een systeem-perspectief en er is een meervoudig individueel perspectief. Het individu is niet alleen een psychodynamisch systeem, maar ook een existentiële, ethische eenheid. Dat is erg belangrijk.

Helm Stierlin heeft uw benadering een derde paradigma genoemd naast de psychoanalyse en de klassieke gezinstherapie. U integreerde psychoanalytisch denken met systeem-denken in een overkoepelende dimensie van een relationele ethiek. Wat vindt u van deze uitspraak?

Ik beschouw het overkoepelende gezichtspunt van de ethische dimensie als basis van relaties als het nieuwe paradigma, als je dat zo wenst te noemen, in mijn benadering. Relationele ethiek is een universeel menselijk gegeven dat niet terug te voeren is naar een bepaald waardensysteem, maar gebaseerd is op de billijkheid van de verdeling van verdiensten, baten en lasten in de relaties tussen mensen.

Wat is uw specifieke plaats op het gebied van gezinstherapie en onder de gezinstherapeuten?

Van de achtendertig jaar dat ik als therapeut werkzaam ben, werk ik nu ongeveer vijfentwintig jaar met gezinnen. Hoe zie ik mijn bijdrage op dit terrein?

Ik was een van de eersten die opleidingscentra hebben opgericht. Een andere bijdrage is dat ik nooit mijn interesse verloren heb in psychotherapie in zijn totaliteit. Ik ben bezorgd over de kwaliteit en de standaards van psychotherapie vanuit het gezichtspunt van de consument, daarom zou ik graag alles willen integreren wat van gezinstherapie geleerd kan worden met alle andere waardevolle therapeutische methoden ten dienste van de cliënt. En hier komt weer het belang naar voren van de nadruk op ethiek. Als ethische overwegingen de voornaamste methodologie worden, vormen zij tegelijkertijd de meest brede fundering waarop uiteenlopende technieken geënt kunnen worden. Op deze wijze wordt de zorg voor alle personen die door de therapie beïnvloed worden een belangrijker gezichtspunt dan de vraag wie aanwezig moet zijn in de therapiekamer.

Wat is precies de betekenis van het begrip 'ethiek' in uw benadering?

Het niveau van ethiek of rechtvaardigheid van relaties overstijgt het niveau van machtsdynamiek. De verwachting van gelijkwaardige terugbetaling als een basis voor betrouwbare relaties is van toepassing op de op voet van gelijkheid staande betrokkenen in de relatie en wordt in hoge mate gereguleerd door de relatieve macht van de betrokkenen. Daartegenover wordt in wat ik de asymmetrische relaties noem, bijvoorbeeld tussen ouders en pasgeboren kinderen of tussen een volwassen kind en zijn terminaal zieke ouder, de winst bepaald door de ethiek van het zorg dragen voor, in plaats van de gelijkwaardigheid van de terugbetalingen in de symmetrische relaties.

Daarom is het bij gezinsrelaties van essentieel belang aan te geven wat de ethiek is van asymmetrische relaties, om daarmee een duidelijk onderscheid te maken met de symmetrie van zakelijke of politieke relaties of vriendschapsbetrekkingen tussen gelijkwaardige personen.

In het interview dat u in 1981 heeft gehad met Margaret Markham* spreekt u de wens uit van een werkelijke waarden-renaissance in de menselijke relatie. Wat heeft u daarmee precies bedoeld?

De uitdrukking waarden-renaissance zoals ik die definieer in menselijke verhoudingen komt voort uit de dialectiek van het verdienen van gerechtigde aanspraken (*entitlement*) en de betekenis ervan voor alle menselijke verhoudingen tussen groepen. Hiermee wordt bedoeld dat aan het onderscheid maken tussen egocentriciteit en nobel altruïsme als twee alternatieven een derde alternatief is toegevoegd, namelijk winst voor jezelf via een werkelijk zorg dragen voor een ander. Ontvangen door te geven dient het belang van de persoon zelf en wordt daarmee een motiverende kracht die anders is dan een zichzelf ontkenkend altruïsme.

Een voornaam onderdeel van deze visie is de aandacht en de zorg voor het nageslacht. Onze nakomelingen zijn kwetsbaar blootgesteld aan elke invloed van het heden; daarom zouden veel onderwerpen als opvoeding, preventieve kennis over het ouderschap, het ondersteunen van nieuwe structuren om ouderschap uit te oefenen zoals alternatieve vormen van gezinnen en alleenstaande ouders enzovoort, beïnvloed moeten worden door een planning die voornamelijk gericht is op zorg voor de toekomst, op de renaissance in menselijke relaties van aandacht die sterk betrokken is op dat aspect van deze tijd waarbij

* Zie nr. 78 van de Publikaties.

een grote wissel op de toekomst wordt getrokken. Dit geldt ook voor kinderbescherming-procedures en ten aanzien van adoptie en voogdij.

Binnen de dimensie van de relationele ethiek is het begrip 'rechtvaardigheid' een belangrijk criterium voor de kwaliteit van de relatie; het karakter ervan wordt gevormd door de balans van geven en ontvangen in een werkelijk in acht nemen van de belangen van elkaar in de relatie.

Wat is de ontstaansgeschiedenis geweest van het begrip rechtvaardigheid in uw zienswijze?

Ik beschouw het denkbeeld van rechtvaardigheid als de stuwkracht van relaties en als het sleutelbegrip van mijn boek *Invisible Loyalties*. Het is ontstaan na vele jaren van intensief zoeken om de werkzame invloeden te begrijpen die in therapie resultaten geven en in het proberen te begrijpen wat de essentie is van elke relatie. Het ontstond tijdens het zoeken naar een meer omvattende verklaring - ook voor een langere termijn - waarom en hoe relaties *levensvatbaar* kunnen zijn en in stand gehouden worden. Ik zag in dat waarneembare gebeurtenissen, transacties en communicatie slechts oppervlakkige verschijnselen zijn. Dan was er een soort doorbrekend licht over wat een relatie werkelijk verbindt en wat de relatie in staat stelt om voort te duren: dat was de balans van rechtvaardigheid.

Relaties bezitten, zoals het gehele leven, een lange-termijn-programmering zoals de genen het leven programmeren en daarnaast verzorgen zij de mechanismen voor het leven van minuut tot minuut. Op één of andere manier schept de wederzijdse billijkheid op de lange termijn betrouwbaarheid en daardoor de langdurende levensvatbaarheid van nauwe relaties.

Wanneer een relatie bij voortduring het karakter heeft van eenzijdigheid en uitbuiting, wanneer iemand over een langere periode neemt en niets teruggeeft, wordt de relatie uiteindelijk onbillijk, onbetrouwbaar en is zij niet meer levensvatbaar. Dit betekent dat de personen elkaar verlaten, of dat ze symptomen van spanning of pathologie ontwikkelen en deskundige hulp nodig hebben, enzovoort.

Het is niet nodig om te veronderstellen dat er een situatie ontstaat van permanente rechtvaardigheid of een eiland van rechtvaardigheid op aarde. Wat hiervoor in de eerste plaats wél is vereist, is dat er van tijd tot tijd zorg wordt besteed aan de graad van billijkheid van de relatie, en aan de verantwoordelijkheid voor het herzien van de bij bepaalde gelegenheden onvermijdelijke onbillijkheden in iedere relatie. Zolang ik voldoende zorg draag voor het herzien en voor het herstel van de onrechtvaardigheid die zich heeft voorgedaan, doe ik weer

recht aan de betrouwbaarheid van de relatie. Met billijkheid wordt uiteraard niet bedoeld dat er een absolute gelijkheid bestaat van wederzijdse verwachtingen, bijvoorbeeld in de asymmetrische relatie tussen de ouder en het kleine kind. Billijkheid heeft hierbij een andere betekenis. Het kind zal nooit in staat zijn om gelijkwaardig terug te geven aan de ouder en zal voor een gedeelte moeten teruggeven door middel van het nageslacht, hetzij door een eigen kind of door de zorg voor het nageslacht in het algemeen.

In deze zin is rechtvaardigheid als billijkheid de basis van relationele ethiek. Het is niet een waarde op zich. Het is een dynamische balans tussen de hoeveelheid van geven en nemen en het vermogen van elk individu om terug te geven van wat werd ontvangen.

Waarom rechtvaardigheid zo'n belangrijke dimensie is in mijn denken?

Het heeft jaren en jaren gekost om er achter te komen wat therapie met gezinnen werkzaam maakt. Wat vormt het essentiële materiaal waarmee we in relaties werken en wat houdt ze uiteindelijk in stand wanneer het komt tot het ontstaan van psychosen, tot het punt van suicide, tot een situatie van wanhoop? Alle overwegingen leidden ertoe om de rechtvaardigheid van geven en nemen niet alleen maar als gerechtigheid te beschouwen maar ook als de bron van betrouwbaarheid van relaties. Dit verschil is de basis van vertrouwen in elkaar. Als de relatie billijk is, dan vertrouw ik die op een basis van realiteit. Natuurlijk kan ik vertrouwen hebben omdat ik naïef ben, of omdat iemand mijn vertrouwen manipuleert als een handige oplichter. Ik kan gemanipuleerd worden en dan later gekwetst raken. Betrouwbare relaties zijn relaties waarin het wezenlijk is dat men kan vertrouwen.

Dit staat nauw in verband met het begrip van Martin Buber over de 'rechtvaardigheid van de menselijke orde' of de rechtvaardigheid van de zijnsorde. Wie stelt deze rechtvaardigheid vast? Is dat helemaal subjectief? Zijn jouw waarden nodig om vast te stellen wat de rechtvaardigheid van andere mensen is of de waarden van de vaders of de zonen?

De rechtvaardigheid van de menselijke orde wordt natuurlijk niet vastgesteld in wat voor gerechtshof dan ook. Zij is in een voortdurende beweging, er wordt steeds aan gewerkt, in de dialoog, tussen twee mensen die op een eerlijke manier proberen om hun eigen kant duidelijk te maken en tot op zekere hoogte te luisteren naar de andere kant. In deze confrontatie wordt telkens omschreven waar de wederzijdse vertrouwenspunten liggen. Op deze wijze is zij noch subjectief, noch objectief en zeker niet afhankelijk van waarden, zij hangt af van de realiteit van geven en nemen tussen personen.

In de verschillende hoofdstukken van dit boek wordt ingegaan op de begrippen 'loyaliteit', 'vertrouwen' en 'gerechtigde aanspraak' (entitlement). Welke plaats hebben deze begrippen in uw benadering en hoe kunnen ze met elkaar in verband gebracht worden?

Loyaliteit, vertrouwen en gerechtigde aanspraak staan in nauw verband tot elkaar. Bij het begrip vertrouwen moet direct worden opgemerkt dat het hierbij gaat om de betrouwbaarheid als relationeel begrip en niet direct om vertrouwen als psychologische term. Vertrouwen kan natuurlijk alleen gedurende een langere periode blijven bestaan in een betrouwbare relatie. We hebben daarom allen een behoefte om te kunnen vertrouwen. Maar we kunnen niet altijd vertrouwen blijven hebben als de relatie niet betrouwbaar blijkt te zijn. Het loyaliteitsbegrip omvat meer. Loyaliteit is in mijn visie uiteraard gebaseerd op verworven verdiensten. In deze zin ben ik loyaal aan mijn gezin van herkomst omdat ik van daaruit zoveel ontvangen heb. Loyaliteit is een triadisch of een triangulair begrip in die zin dat het meer is dan alleen de gehechtheid. Ik denk dat het keuze inhoudt. Ik heb een keuze om loyaal te zijn aan jou of aan iemand anders. Als ik loyaal ben aan jou, ben ik niet loyaal aan iemand anders. Het houdt daarom een voorkeur in, een keuze op basis van gehechtheid. Het kan toegelicht worden aan de hand van het concept van een loyaliteitsconflict waarbij verticale en horizontale relaties met elkaar concurreren. Hierbij is iemand óf loyaal óf deloyaal aan de verticale verwachting (van ouders, grootouders) van loyaliteit.

De betrouwbare persoon heeft recht verworven (*entitlement*) in de relatie en heeft daarmee recht op loyaliteit verdiend, een extra krediet dat verder reikt dan het geven en nemen van moment tot moment, verder dan wat bij dat moment past. Ik geef extra zorg aan mijn ouders omdat zij recht verworven hebben. Ik moet loyaal zijn aan hen omdat zij in het verleden zoveel voor mij gedaan hebben.

Welke zijn noodzakelijke voorwaarden voor de therapeut om uw benadering toe te kunnen passen en wat zijn belangrijke onderdelen die in een opleidingsprogramma hiervoor aan de orde moeten komen?

Jullie ondervinden net zo goed als ik dat de therapeut veel problemen ontmoet bij het leren van de benadering omdat het een groot appel doet op een flexibele openheid die zich uit in het opgeven van bevooroordeeld denken. Dit is waarschijnlijk de grootste barrière. We zijn allemaal geconditioneerd en handelen vanaf onze vroege kinderjaren vanuit een bepaalde vorm van vooroordelen en het is zelfs een onderdeel van onze loyaliteit naar onze groep toe. De andere groep wordt als slecht beschouwd en onze groep is goed. Om zowel dit in ons eigen

leven te overwinnen als recht te kunnen doen aan alle betrokken personen met wie wij werken, is een grote opdracht voor ons als therapeuten. Het betekent dat lang niet iedereen zal slagen en ook dat mensen die aan de opleiding beginnen, juist om deze reden weer weggaan. Voor een opleidingsprogramma is daarom het werken aan de gezinnen van herkomst van de studenten van groot belang. Op die manier kunnen de therapeuten in opleiding het vermogen tot meerzijdige partijdigheid ontwikkelen en van hun docent of supervisor de toepassing hiervan leren met betrekking tot de gezinnen waarmee gewerkt wordt, maar ook tot hun eigen relaties.

Wat is in uw therapeutische benadering het verband tussen het weer in evenwicht brengen, het weer herstellen van de verstoorde relaties, en preventie?

De gevolgen voor de toekomst zijn altijd zó duidelijk dat wij in therapie alleen maar een goede of een slechte preventie kunnen leveren. Dit is ook bij individuele therapie het geval, deze heeft eveneens invloed op de komende generaties, alleen heeft de individuele therapeut hier niet direct aandacht voor of is niet in staat deze gevolgen te overzien. De gezinstherapeut verkeert meestal in de gelegenheid dat hij eerder in staat is om enkele effecten van de relaties op kinderen van dichtbij te zien. Hij is er meer op gericht om uit te zoeken welke invloeden het opgroeiende kind op zijn weg naar volwassenheid onderging. Hij is eerder in staat om retrospectief te onderzoeken wat tot bepaalde consequenties geleid heeft. Wanneer een therapeut volledig afziet van intergenerationele aspecten en zich uitsluitend bezighoudt met echtparen en andere partner-relatie therapie, dan is het zich goed realiseren van alle consequenties ook veel moeilijker.

Hoe ziet u de toekomst van het gezin?

Ik weet het niet. Ik denk dat er een grote desintegratie is in de betrouwbaarheid en in het vermogen om nieuwe relaties te kunnen handhaven. Tegelijkertijd zal de ouder-kind relatie op een of andere wijze gesteund moeten worden. Ik denk dat het onvermijdelijk is, en hier hebben we weer met de moeilijkheid te maken dat de implicaties van onachtzaam ouderschap op lange termijn niet eenvoudig te overzien zijn.

Het is onze opdracht als therapeuten om dat te onderzoeken en de samenleving hiervan bewust te maken.

Wat is uw visie op de relatie tussen man en vrouw?

Tussen man en vrouw, dit is een uitgebreid onderwerp. Ik denk dat ik

hierbij het beste kan verwijzen naar wat ik enkele jaren geleden hierover heb geschreven.*

Welke invloed zal de vrouwenbeweging volgens u op de samenleving hebben?

Ik denk dat de vrouwenbeweging begrijpelijk is omdat vrouwen een groot deel van de extra lasten op zich hebben moeten nemen door de desintegratie van de grootfamilie. Zij moesten veiligheid bieden als moeders, zelfs toen zij de hen steunende relaties hadden verloren. Dat is geen geringe opgave. Ik begrijp daarom de boosheid van sommige feministen.

Aan de andere kant hoop ik dat het in de loop van de tijd zal leiden tot een beter begrip tussen de seksen. Vrouwen zijn van nature specialisten in nauwe relaties, vanuit het biologische vermogen tot zwangerschap en borstvoeding. Zij zijn in staat kennis over te dragen om mannen te helpen ook deel te hebben in meer intieme relaties. Zo kan de kwaliteit van de opvoeding verbeteren. Het uiteindelijke doel is om het ouder-team te versterken.

Welke ontwikkelingen in de samenleving zijn volgens u de belangrijkste voor de menselijke relaties en voor het belang van het individu?

Er wordt te veel onderscheid gemaakt tussen de opvatting dat men óf zijn eigen belangen dient óf anders uitgebuit wordt. In de meeste zakelijke of politieke relaties is er geen tussenweg.

De samenleving moet instellingen voor dienstverlening gaan ontwerpen ter ondersteuning van het ouderschap. Wij moeten hulp bieden door de nieuwe dialectiek van het verdienen van gerechtigde aanspraken ingang te doen vinden in de algemene opinie. Als enkelingen of groepen in staat zullen zijn om winst voor zichzelf te verbinden met het rekening houden met de belangen van anderen en dit ervaren als een zichzelf versterkende motiverende kracht, dan zal dat geleidelijk in het algemeen bewustzijn kunnen doordringen. Hierin ligt onze enige hoop.

* Zie nr. 58 van de Publikaties.